

Ірына Саматой

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт

**Лірыка Яна Чыквіна:
анталагічны і эстэтычны дыкурс**

Вядомы беластоцкі паэт, перакладчык, гісторык рускай і беларускай літаратур, доктар гуманітарных навук, прафесар Ян Чыквін – адзін з тых, хто стаяў ля вытокаў беларускага адраджэнскага руху ў Польшчы другой паловы ХХ стагоддзя, дзякуючы і яго намаганням быў аб’яднаны вельмі неадназначны літаратурны рух на Беласточчыне (пачынаючы з 1989 г. ён старшыня літаб’яднання «Белавежа»). Вершы яго фарміраваліся на скрыжаванні трох славянскіх культур – беларускай, польскай і рускай і ўяўляюць сабой самабытную паэзію, беларускую па сутнасці, і ў той жа час далучаную да агульнаеўрапейскага культуралагічнага кантэксту

Паэзія Яна Чыквіна – з’ява адметная, палемічная, з уласнай канцэпцыяй светабачання. Першае месца ў ёй адведзена інтэлектуальнаму і філасофскаму кірунку. Пастаянны зварот да агульначалавечых праблем, роздум над вечнымі ісцінамі быцця, пошук нацыянальнай ідэі і яе выяўленне, медытатыўнасць, заглыбленасць у сусветны культуралагічны і філасофскі кантэкст, метафарычнасць, форма- і вобразатворчы эксперымент вызначаюць арыгінальны мастацкі стыль чыквінаўскай паэзіі. Па словах Ул. Калесніка:

Агульны настрой і стан душы Яна Чыквіна задуменны, медытацыйны, ён адпавядае ладу беларускай песні, балады, паэт выяўляе хібнасць свету, але і яго дасканаласць, гармонію, характэрна... Фантазія ў Яна Чыквіна не простая, чытаць яго вобразы часам даводзіцца з напругай, а часам і пакідаць фрагменты неразгаданага падтэксту. Але, нягледзячы на ўскладнёную чытальнасць, а, можа, і дзякуючы ёй, чытача агортвае ад-

чуванне велічнасці лёсу чалавека і фатальнага трагізму пражывання адпушчанага яму часу¹.

Філасофскія аспекты паэзіі Яна Чыквіна, а менавіта элегічная танальнасць, антынамічнасць светабачання, інтэлектуальны трагізм, матывы фатальнасці, расчаравання неаднаразова асэнсоўваліся беларускімі і польскімі літаратуразнаўцамі У. Гніламёдавым, У. Конанам, У. Калеснікам, Л. Зарэмбай, А. Сямёнавай, А. Раманчуком, Т. Занеўскай, В. Смашчам. Падкрэслівалася набліжанасць яго інтэлектуальнай лірыкі да вялікай мудрасці Эклезіяста і філісофіі М. Хайдэгера, Ж.-П. Сартра (У. Конан), да найноўшых літаратурных і філасофскіх пошукаў (Э. Феліксяк, В. Смашч). Апошнія відавочна перабольшваюць уплывы польскай літаратуры і рускіх паэтаў-сімвалістаў, не ўлічваючы сувязь з традыцыямі беларускай літаратуры, абмяжоўваючы «беларускасць» фальклорнымі перайманнямі і мовай.

Больш змястоўна даследуе паэтычны свет Я. Чыквіна, як і ўвогуле феномен беластоцкіх пісьменнікаў, Т. Занеўская ў сваіх кнігах «Дарэмнае падарожжа», «А душа знаходзіцца на Усходзе», «Вартавыя памяці». Даследчыца разгледзела ідэйна-эстэтычную сутнасць лірыкі паэта, звярнулася да выяўлення прасторавых архетыпаў і ключавых сімвалаў яго паэзіі, да супрацьпастаўлення двух «шляхоў вяртання» – шляху Адысея (у сваю родную Ітаку) і шляху Энея (будаванне «новага дома» – Рыму па ўзору Троі). Т. Занеўская адзначыла, што талент Я. Чыквіна сфарміраваўся на памежжы беларускай і польскай культур, яго паэзія знаходзіцца на мяжы явы і сну, рэальнасці і мары, дня і ночы, што, як слушна заўважыў У. Конан, прысутнічала ў паэзіі М. Багдановіча. Разглядаючы паэтычны свет «белавежца» ў кантэксце агульнаеўрапейскага мастацтва і філісофіі, даследчыца аднак павярхоўна закранула нацыянальны аспект, адраджэнскія ідэі.

Такім чынам, мы можам сцвярджаць, што паэзія Я. Чыквіна выклікала значны рэзананс у літаратуразнаўстве, прымусіла загаварыць аб сабе, як аб супярэчлівай, неадназначнай эстэтычнай з'яве, якая ў працэсе свайго развіцця скандэнсавала элементы разнастайных мастацка-культуралагічных і філасофскіх кірункаў.

Адзін са зборнікаў паэзіі Я. Чыквіна пачынаецца вершам «Крык начны савы», у якім задаюцца пытанні, якія заўсёды хвалявалі філосафаў:

¹ У. Калеснік, *Два светы Яна Чыквіна*, [у:] *Сляза п'якучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, пад рэд. Г. Тварановіч, Беласток 2000, с. 19.

Што ёсць быццё? Што – чалавек? Што – Бог?
Чаму нікому нельга лёсу перайначыць?
Не адсумуе смутак нашых усіх зямных трывог –
З вачэй злятае белы голуб плачу.

І што ёсць час – рака ці акіян?
Вытокі дзе яго? І дзе яго скрыжалі?
Смыліць бяскрылы лёт жыцця, нібы павеў фіранкі, –
З вачэй злятае белы анёл жалю.

А чым свабода ёсць? – Для розуму, для сэрца й рук –
Цудоўны божы дар? Пыхлівы чалавечы мык?
Чаму ўсё жыццё свой камень пхаем пад гару?
Адгадкі ў свеце, мабыць, ёсць... Але не выкажа язык².

Архетып гэтага трагічнага бачання жыцця, непрыманне паэтам злога і бессэнсоўнага ў свеце цесна звязаны з філасофіяй экзістэнцыялізму і знаходзіць сваё ўвасабленне ў вершах, напісаных на мяжы 50-60х гадоў ХХ стагоддзя, у першым зборніку Я. Чыквіна «Іду» (1969), якія сведчаць пра схільнасць паэта да аналізу розных праяў жыцця, пра пошукі ў пазнанні сутнасці чалавека. У спакойных і ўраўнаважаных па форме вершах няма паспешлівых думак, спрагназаваных вывадаў. Усе яго творы-зьярняты перад тым, як з'явіцца на паперы, доўгі час выпяваюць да залатога колеру збажыны ў душы. Доказ гэтаму і тое, што толькі праз дванаццаць гадоў пасля дэбюту аўтара ў беластоцкай “Ніве” ўбачыў свет гэты першы зборнік. Кожны верш гэтай кнігі вытрымаў праверку высокай патрабавальнасцю аўтара. І чытач адразу зразумеў, што ў плыні «белавежскай» літаратуры сфарміраваўся новы каларытны паэт.

Кампазіцыйна зборнік складаецца з двух ідэйна-тэматычных раздзелаў: «А дом наш недзе...» і «Вобраз твой нясу», якія дазваляюць сфарміраваць цэласнае уяўленне пра ўдумлівага, назіральнага аўтара і прасачыць пэўныя этапы ў развіцці творчай індывідуальнасці паэта.

Увагу чытачоў і крытыкаў прыцягнула, як па-маладому вітальнае, радасна-трывожнае ўспрыманне жыцця, так і яго трагічнае бачанне канфлікту быцця, калі жорсткая і неспакойная цывілізацыя ўзрывае ўсё прыгожае. Відавочна, што ў такой сітуацыі светапогляду малады паэт шукаў выратаванне ў самых светлых успамінах: дзяцінства, бацькі, родны дом – гэтыя вобразы складаюць архетып «малой радзімы» ў паэзіі Я. Чыквіна. Шматколёрнымі фарбамі малое ён, напрыклад,

² Я. Чыквін, *Кругавая чара*, Беласток 1992, с. 7.

родны кут, рэальнае месца недалёкага яшчэ дзяцінства ў вершы «Гайнаўшчына»:

Ружамі пахнуць вятры надвячоркамі,
Гнездзіцца ў гушчарах маўчанне горкае.
Арэшнік да вуха рабіну клоніць,
Бяроза ўздыхае ў лёгкім паклоне.
Суседка ціхутка суседцы шапоча,
На пяску вецер пакідае свой почырк³.

Рамантычна-замілаваны паказ краіны дзяцінства з уласцівымі яму колерамі, пахамі, гукамі, формамі, настальгія па страчаным гучаць у вершах «Дубічы, Дубічы», «Дзяцінства», «Пакіну на квітненне. Сэксіна». Пагодзімся з У. Конанам, які заўважыў пераклічку гэтых твораў з раннімі вершамі Р. Барадуліна і Н. Гілевіча. Вечнае барадулінскае «Трэба дома бываць часцей», над сутнасцю якога не ўладарны час, стала ідыёмай, маральнай формулай паэтычнай кнігі беластоцкага аўтара:

Я жыць хачу, як вы жылі:
Сярод палёў, звяроў і чыставоддзя,
Здалёк ад гарадоў, машын
І цывілізаваных паводзін (7).

Адчуваецца і набліжанасць паэзіі Я. Чыквіна да вучэння нямецкага філосафа М. Хайдэгера, які ў сваіх артыкулах «Час і быццё», «Адлучанасць» гаворыць аб адносінах чалавека, культуры і тэхнікі, заклікае чалавецтва зноў укараніцца ў глебу, з якой яго вырвала імклівае развіццё тэхнічнай цывілізацыі. Праца М. Хайдэгера «Закон тоеснасці» гучыць як непасрэдны расказ аб інтэлектуальным перажыванні, якое выклікана крызісам рацыяналістычнай традыцыі Захада і ростам адчужэння чалавека ад духоўных прадуктаў сваёй дзейнасці. Асноўная задача філасофіі М. Хайдэгера – збочыць з памылковага шляху заходняй цывілізацыі і вярнуцца да забытых вытокаў мыслення, да сапраўднага быцця. Менавіта гэта сэрцавіна пабудовы нямецкага мысліцеля глыбока выявілася ў творчасці беластоцкага паэта.

Паступова ўсё больш выразна ў зборніку «Іду» пачынае гучаць матыў непазбежнага змянення «вясковай культуры», матыў трагіч-

³ Я. Чыквін, *Іду*, Беласток 1969, с. 23. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

насці, безвыходнасці, выкліканы па словах У. Конана *канфліктам паміж архетыпамі спрадвечнага сялянскага быцця і сучаснымі цывілізатарскімі тэндэнцыямі, паміж бацькоўскім домам і нацыянальна неабжытым горадам. Гэтыя канфлікты адклікнуліся ў душы паэта дысгармоніяй паміж наляўным жыццём і маральнымі імператывамі*⁴. Прадвеснік гэтага трагізму – смерць жаўрука над жнівеньскім полем, які *зamoўк раптоўна, струны абарваўшы...* («Дзяцінства») (15). Вынік пакінутага, разбуранага цывілізацыяй вясковага раю – дом *...як далёкія ўспаміны... / Без дзварэй, без тынку і вокан* («А дом наш недзе...») (19), які нагадвае сабою хутчэй труну, чым зямное прыстанішча чалавека. Пра трагедыю беларускага быту загаварыў нават Дом з аднайменнага верша:

Я распач, скарга. Я – руіна.
 Я – боль. Я – слёзы. Я – праклён.
 Я тое, што не згіне.
 Я кожны захад вашых дзён.
 Я сыплюся. Шкілет. Я выбух.
 Я – сімвал. Я – смяротны ўспамін.
 Я – кроў. Я – ваша глыба.
 Я – песня смутку і ваш гімн (20).

Шматзначна падаецца архетып беларускай хаты ў гэтым маналогу-споведзі. Напаўразбураны дом сімвалізуе страчаную культуру. І паэт намагаецца аднавіць хаця б у сваіх вершах «ойчы дом» і ўсе вобразы, што звязаныя з ім: *святая студня з жураўлём успамінай*⁵, *садок, душа найлепшая з душ*⁶. Паэтычная фантазія паэта надае гэтаму свету большую выразнасць: у ім над роднай вёскай *міску неба трымае бусел*⁷), тут *бярозы апускаюць рукі ў крыніцы* (19), *трымае лес над галавой вянец* (SS, с. 22).

Два архетыпічныя планы сустракаюцца ў вершах зборніка «Іду»: бацькоўскае вясковае гняздо і гарадская цывілізацыя, якая не адразу расчаравала паэта. Рэальны свет прымушае лірычнага героя клапаціц-

⁴ У. Конан, *Быццё і час у лютэрку паэзіі: Нататкі пра творчасць Яна Чыквіна*, [у:] *Сляза пякучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна...*, с. 47.

⁵ Ян Чыквін, *Святая студня*, Беласток 1970, с. 33. Далей пры спасылцы пры гэта выданне ў дужках падаецца: СС і старонка.

⁶ Jan Czykwin, *Plot słoneczny*, Olsztyn 1988, s. 6. Далей пры спасылцы пры гэта выданне ў дужках падаецца: SS. і старонка.

⁷ Ян Чыквін, *Неспакой*, Беласток 1977, с. 34. Далей пры спасылцы пры гэта выданне ў дужках падаецца: Н. і старонка.

ца пра сваю душу: выбіраць свядома не спосаб прыстасавання, а наадварот, рашуча ісці па дарозе жыцця, якая пазбаўлена будзённасці, мітуслівасці, звычайнага існавання. Шлях яго ўсыпаны перажываннямі, успамінамі і, відавочна, аб'ектыўным разуменнем немагчымасці вярнуцца ў адносна натуральны свет:

За акном пустэча,
смутак ў пакоі
Чым сэрца лячыць
у такім спакоі
...
Узбураныя хвалі думак
Б'юцца аб бязлюдную прыстань (22).

Другі зборнік Я.Чыквіна «Святая студня» (1970) пацвердзіў уменне эмацыянальна, пластычна ўзнаўляць навакольны свет, схільнасць да яркай метафарычнасці, канкрэтнага паэтычнага бачання, свежасць светаўспрымання. Пospех перш за ўсе звязаны з вянком санетаў «Святая студня», народжанага ў выніку падарожжа па мясцінах Крыма, дзе бываў Адам Міцкевіч. Лірычны герой – самотны вандроўнік, вечны пілігрым – блізкі аўтару сваім тонкім адчуваннем шматграннасці жыцця, пакутлівымі пошукамі «святой студні» – страчанага бацькоўскага дома:

Дзе Рым, дзе Крым, а дзе мая айчына!
Дзяцінства босае, замурзанае лета,
Святая студня з жураўлём ўспамінаў,
Сезам, дзе ўсё маё ляжыць ў фрагментах.
Даўно я гэты дзіўны горад кінуў,
Як ўсё, што хочаш ці не хочаш ў Лету.
На сценах памяці вісяць партрэты
Выразных і яскравых сёння ласк матчыных.
Дарога ўсё вышэй, вышэй пад гору...
Назад сыйсці, вярнуцца да пралогу?
Дык мацярынства – як гарачка ў хворага!
Іду сваёй нятоптанай дарогаю
І чую праайчыны ўсюды подых –
Бягу на Аю-Даг, гляджу на Чорны воды (СС, с. 33).

Архетып страчанага дома, як важнейшай маральнай апоры ў катастрафічна зменлівым свеце, – адзін з самых унікальных і дамінуючых вобразаў у тагачаснай лірыцы Я. Чыквіна. Ён персаніфікуецца, паўстае ў выглядзе гарманічнага ранейшага: *Цалаваць былое так хо-*

чацца! (СС, с. 10), паўстае прыгожым лесам, які не прымае чалавека, бо *прырода зненавідзела прыроду* (СС, с. 24), восеньскім садам, замкнёным на ключ журавой (СС, с. 17).

Пастаяннае прыгадваанне віны перад малой бацькаўшчынай, якую паглынула ўрбаністычная цывілізацыя, не з'яўляецца паэтычнай дэкарацыяй: у пасіянарным светаадчуванні Я. Чыквіна спавядальнасць вельмі адказны філасофскі матыў. Ён якраз і вымагае пастаяннай працы сумлення ва ўзгадненні ўзаемаадносін лірычнага героя з навакольным светам. Гэтыя ўзаемаадносіны пабудаваны як на непасрэдным, шчырым прызнанні ў любові да малой бацькаўшчыны, так і на адчуванні ўласнай віны перад згубленым вясковым дзяцінствам, разуменні немагчымасці мастака-творцы эстэтычна ўладкаваць свет па законах гармоніі і хараства:

На ўсе лады
Скуголіць
Наша планета,
У зайздрасці
Няведама куды
Імчыцца.
Ніхто на свеце ўжо
Не слухае паэтаў (СС, с. 7).

У пошуках сэнсу творчасці, якая б магла супрацьстаяць жорсткай для душы мастака рэчаіснасці, Я. Чыквін антынамічна трактуе творчы працэс як *крыж для новага распяцця ў* вершы «Майстэрня паэта»:

Няма ні славы, ні багацця –
адно скрыпучае пяро
тырчыць з чарнільніцы рабром
і крыж для новага распяцця (СС, с. 21).

Настрой безвыходнасці, трагізму, смутку прысутнічае ў вершах «Сны», «Зноў адзінокі», «Бяздомнасць», «Трывожная раніца», у якіх паэт разважае над першакрыніцамі літаратурнага таленту, і дзе ўсё ж, на нашу думку, сэнсавай дамінантай і агульным кампазіцыйным стрыжнем сталася наступная сентэнцыя: *Агню я аддаю свой груз, // Паверыўшы ў паэзіі крыло* (СС, с. 8). Гэты верш па словах Л. Зарэмбы, *адрыў ад «грузу» рэальна-побытавых думак, пераход у мысленне паэтычнае, новае асэнсаванне ў ім сябе і каштоўнасцяў жыцця*⁸.

⁸ Л. Зарэмба, «Дзень і ноч – два крылы князя...»: Пра мастацкую сістэму «Светлага мігу», [у:] *Сляза пякучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, с. 102.

Першыя зборнікі Я. Чыквіна засведчылі аб імкненні паэта да аналітычнага аналізу жыццёвых з’яў, аб тонкім і ўдумлівым пранікненні ў эмацыянальна-духоўны свет асобы, што была ўласціва наватарскай думцы XX стагоддзя. Адзін з арганізатараў і ініцыятараў беларускага руху ў Польшчы, першы рэдактар тыднёвіка «Ніва» Г. Валкавыцкі ў сваіх нататках адзначыў:

Як пралескі з-пад застойнага снегу прабіліся падвесну паэтычныя зборнікі Яна Чыквіна «Іду» і «Святая студня». Чаму два адразу? Пачынаўся новы раздзел ў нашай выдавецкай дзейнасці. Раней паміж «бела-вежцамі» ішло спаборніцтва, хто выдасць таўсцейшы зборнік. Прыйшоў і Чыквін да святой студні з адным вядзерцам. У міжчасе адбыўся з’езд, змянілася начальства. І калі я параіў прэзідыуму выдаць Чыквіна дзвюма кніжкамі (склад ужо быў гатовы), новы сакратар Янка Зенюк падтрымаў мяне, і мы пачалі намаўляць аўтара на пахудзенне з расчляненнем. Чыквін, як заўсёды, паўпарціўся, але, адчуўшы добры намер, пагадзіўся. Шукальніку настрою і метафар лягчэй цяпер «паэзіі магнітным полем» весці чытачоў да сваёй крыніцы⁹.

Наступная, трэцяя кніга Я. Чыквіна «Неспакой» (1977) – паглыбленне ў сферу пытанняў агульначалавечай значнасці, спроба даць адказ з пазіцыі разумення свайго «я», яго судачыненняў з існым і вечным. С. Яновіч у прадмове да гэтай кнігі зазначаў: *Чыквін – паэт задуменняў. Паэт пытанняў. Лірык інтэлекту. Вызаваны на сутыку беларуска-польска-рускай традыцыяў*¹⁰. Філасофская, медытацыйная танальнасць зборніка, схільнасць да рэфлексіі, самааналізу абумоўлены жыццёвым вопытам, спасціжэннем набыткаў сусветнай культуры. Лірычны герой – духоўна сталы чалавек – жыве з усведамленнем хуткаплыннасці часу, прызнаннем кону, як непазбежнасці, што абумоўлівае песімістычна-задуманны лад асобных радкоў:

А людзі, што праходзяць у маўчанні побач
 Мяне – ужо чвэрць чарвяка, паўдрэва ці мо каменя –
 Не бачаць, як б’юся аб нябыт я лобом,
 Як прагна шчэ жыцця чапляюся рукамі – жыцця зямнога.
 Адно жыццё на ўсё жыццё – як гэтага нямнога! (Н., с. 19)

Разам з тым, відавочныя аптымістычныя сігналы здаровай радасці жыцця, узнёслай акрыленасці: *Мы жывём. Якая радасць гэта...* І тут

⁹ Г. Валкавыцкі, *Віры. Натакі рэдактара*, Беласток 1991, с. 124.

¹⁰ С. Яновіч, *Неспакой творчасці*, [у:] Я. Чыквін, *Неспакой*, Беласток 1977, с. 3.

жа нечаканы алагізм, сугучны экзістэнцыянальным канцэпцыям і вучэнням: *Мы жывём. Адноўчы і нікуды* (Н., с. 8). Непрадказальнасць і зменлівасць знешняга і ўнутранага свету абумоўліваюць *глыбіню падтэкстаў і знарок непадатлівую шурпатаць*¹¹ вершаў Я. Чыквіна, схільнасць да ўраўнаважання трагічнага і гуманістычнага ў светаразуменні:

А пакуль жывём – няхай са званам
Расшчапляюцца ў лабараторыях атомы.
Мы жывём і сілы невядомыя
Гатовы запрагчы ў сані фатановыя Н., с. 8).

Я. Чыквін – глыбокі, тонкі лірык. У той жа час яму не супрацьпаказаны эпічныя малюнкi з дакладнымі, «прадметнымі» рэаліямі, абрысамі адлюстраваных з’яў. Сведчанне таму – вершы «Гурзуф», «Званок. Перапынак», замалёўка «У Крышталі мужчыны з чужымі» і інш. І ўсё ж эпічных, прасякнутых пачуццём, эмоцыямі імпрэсіяністычных малюнкаў у яго, канешне ж, менш, чым вершаў медытатыўных, заснаваных на выяўленні, развіцці якой-небудзь унутранай душэўнай з’явы.

Арганічная повязь з сусветам, песнае паяднанне з прыродай выяўляюць лірычнага героя, як тонкага і ўважлівага назіральніка, здольнага знаходзіць у акаляючым свеце адпаведныя свайму настрою, душэўнаму стану вобразы, бытавыя малюнкi, як у творы «Яздок без сядла». Гэты верш мае досыць простую, але выразна спланаваную кампазіцыю. Складаецца з чатырох аналагічна збудаваных радкоў, якія ў наступным парадку паказваюць: кабет, якія спяшаліся у царкву, мужчын на поплаве, што ляжалі і курылі махорку, ездака без сядла, які імчаўся насустрач сонцу, сям’ю буслоў у вышыні. Твор замыкае радок, які, нібы вузел, звязвае папярэднія часткі і падкрэслівае агульны сэнс твора: *...а я на зямлі свечкаю перад іконай* (Н., 10).

Дзякуючы падобным намаганням, паэт пашырае прастору сваёй лірыкі. Найчасцей яна замыкаецца ў коле: ад чалавека – праз зямлю ў космас, адтуль, у сваю чаргу, вяртаецца на зямлю і да чалавека, утвараючы такім чынам замкнутую сістэму.

Лірычнае перажыванне, меланхалічная задуменнасць героя песна паяднаны з жыццём прыроды. Імгненні гэтага яднання, выяўленне тайны гэтага зліцця занатаваны ў вершах «Старасць», «Агарод», «Вязе

¹¹ Тамсама.

мой слаўны, вязе вясковы»... Маральна-філасофскі сэнс гэтай спавядальнай лірыкі – у пошуках страчанай гармоніі чалавека, Бога і прыроды. Праводзячы паралелі паміж сваім уласным жыццём і доляй старога вяза з ваколіцы дзяцінства, паэт разважае над вечным і існым у гэтым свеце:

Свядомы, што хутка, што заўтра, што зараз
Жыццё праміне, непаўторнае і велізарнае.

Мой вязе з дзяцінства, з бацькоўскага краю,
Прыеду ў вёску, цябе не пазнаю.

І ты мяне не пазнаеш таксама.
Убачыш – палічыш няпраўдай ці зманам (Н., с. 6).

Верш успрымаецца як міф, які адлюстроўвае і цэльнасць прыроды, і адасобленасць ад яе чалавечага свету, па той прычыне, што яна *нясе ў сабе ідэю экзістэнцыяльнай небяспекі, лакальнай, глабальнай ці мо касмічнай катастрофы па віне чалавека*¹².

Я. Чыквін, выхаваны як паэт на беларускай (М. Багдановіч) і рускай (А. Фет) класіцы, не мог абысці вопыту еўрапейскага неафармізму. Сум і бязвер'е з прычыны непазнавальнасці свету і неразгаданасці чалавечага «я» пераплятаюцца са спакойнай жываліснасцю, мірнай сузіральнасцю, фальклорна-славянскім бачаннем краявіду. Пейзажныя малюнкi не падаюцца безадносна стану душы лірычнага героя, яго ўнутранага жыцця. Мастацкая ўражлівасць паэта, поўная пантэістычных настройў, як бы яднае праявы жыцця прыроды і тонкія зрухі душы лірычнага героя. Усё гэта сведчыць аб тым, што лірыка Я. Чыквіна цесна змыкаецца з паэзіяй М. Багдановіча. Дакладнае адчуванне прыроды, роздум над «вечнымі» праблемамі і пытаннямі гучаць у наступных радках паэтаў:

Пала раса; у палёх
Загарэліся паперкі мілых
Жоўта-чырвоных агнёў...
Час, калі трэба журыцца
Душою на свежых магілах
Пуста пранёсшыхся днёў.

М. Багдановіч

Усе было справядліва у прыродзе –
Далёка дзесьці была недарэчнасць
Адвечнай смерці, што прыйдзе і пойдзе,
А ўсё-такі нешта пакіне на вечнасць.

Я. Чыквін

¹² У. Калеснік, *Два светы Яна Чыквіна*, [у:] *Сляза п'якучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, с. 20.

Багдановічаўскі адзінокі інтэлігент, вытанчаны, далікатны, падвержаны песімізму і смутку з прычыны недасканаласці свету і людзей, а часам акрылены гарманічным зліццём душы чалавека і прыроды, духоўны брат чыквінаўскага інтэлектуала з трагічным бачаннем жыцця, з імкненнем пазнаць неспазнанае, разгадаць чалавечае «я». Сцвярджэнне Эклезіяста *у вялікай мудрасці шмат смутку, і што мношэць веды, той шмат пакутуе* [Эклезіяст 1, 18] у поўнай меры адносіцца да лірычных персанажаў вышэйназваных паэтаў. Я. Чыквін у прыватнай размове падкрэсліваў сваю прыхільнасць да творчасці М. Багдановіча. Эстэтычныя погляды беластоцкага творцы, відавочна, фарміраваліся ва ўнісон з багдановічаўскай лірыкай.

Я. Чыквін, як творца «чыстай паэзіі», амаль адмовіўся ад сацыяльна-палітычнай і патрыятычнай тэмы. І тым не менш польская даследчыца Т. Занеўская зрабіла спробу параўнаць зборнікі з агульнай назвай «Неспакой» Н. Гілевіча (1961) і Я. Чыквіна (1977). Але, на нашу думку, па сваёй агульнай танальнасці, настрою зборнікі гэтых аўтараў зусім розныя, нават супрацьлеглыя. Мажорна-аптымістычны «Неспакой» Н. Гілевіча выкліканы радасным замілаваннем родным краем, прадчуваннем новых добрых перамен у грамадстве, гэта неспакой хутчэй творча-актыўны, спавядальны. Параўнальны аналіз грамадзянскай лірыкі Н. Гілевіча і лірычных медытацый Я. Чыквіна хутчэй абумоўлены спробай правесці пэўныя аналогіі паміж беларускай паэзіяй пяцідзсятых-васьмідзсятых гадоў і паэтычнымі набыткамі «белавежцаў».

Асабліва глыбокім, на нашу думку, у філасофска-духоўным плане атрымаўся зборнік Яна Чыквіна «Кругавая чара» (1992). Гэта кніга чалавека, які глядзіць на свет вачыма тых, *каму за сорак і тых, хто пазначаны ўжо ценом смерці, хто ўмее даражыць феноменам жыцця*.

У зборніку «Кругавая чара» дамінуе матыў катастрафізму, смерці, прадбачанне канца жыццёвай дарогі («Калапс», «Геаметрыя пятніцы»), але адносіны лірычнага героя да вызначанага рубяжа спакойных і мудрых, нават нібы абыякавых (вершы «Сядзім... А нехта навібае», «За цішынёю самоты», «Трывожная альба»). У некаторых вершах пераважае дамінанта гармоніі душы і быцця, імкненне да ўвесьчаснага руху-змагання.

Канцэптуальнай асновай, ідэйным цэнтрам зборніка «Крэйдавае кола» (2002) з'яўляецца асэнсаванне пройдзенага жыцця, погляд на мінулае «з вышыні гадоў». Кніга глыбокафіласафічная, з песімістычнымі экзістэнцыяльнымі матывамі, са шматлікімі рытарычнымі пытаннямі. Метафарычнасць і вобразнасць вершаў ускладняе іх успрыманне і разуменне. У спосабе разважання аўтара адсутнічаюць пэўныя

строгія законы; у Яна Чыквіна *логіка мастацкага светаўспрымання арганічна суадносіцца не толькі са сферай свядомасці, але і працэсамі падсвядомага, а таксама ўласцівымі крэатыўнаму намаганню праявам і звышсвядомасці*¹³. Першы верш зборніка “Vita mea” вызначае агульны настрой, лад кнігі. Аўтар разважае над жыццём, якое ўяўляецца яму замкнёным колам, палонам у прамежку чужога лёсу. Экзістэнцыянальныя матывы самоты, імкнення і немагчымасці вырвацца “*Нідзе не ўцячы, хоць ірвешся...*; “*Ніхто не заве. І не будзе клікаць...*”) спалучаюцца з ідэяй няспыннасці жыцця (*Замыкаецца кола лёсу*). У гэтым вершы дысгармонію лёсу чалавека паэт параўноўвае з суладнасцю прыроды: лісце бярозы, якое серабрыцца пад шаўковым ветрыкам жніўня, нібы проціпастаўляецца чалавеку, які не можа ўцячы з жыцця, як з палону: *Ніхто не заве. І не будзе клікаць, – / Як срэбны вецер кліча бярозы*¹⁴!

Матывы пошуку выйсця, імкнення збегчы з няволі выразна бачацца ў вершах “Прагнасьць жыць паўсюль. Але дні гручочуць...” і “Лягла імгла на паплавах...” У тэксце “Трысмутэніі” асэнсаванне пройдзенага шляху, усведамленне таго, што часу застаецца ўсё менш і менш, сканцэнтравана ў пытанні “Ці мог іначай я?” і адказе: “Відаць, не мог” (КК, 19). Таямнічасць, трагічнасць і разлад у вершы “Фантасмагорыя” перадаецца лексічным напаўненнем: “усё маркотна”, “змрочны лёс”, “даўкі жаль”, “павуцінне болю”, “дрэва смерці”. Судакрананне матываў жыцця і смерці вызначае кантраснае, дысананснае гучанне канцоўкі твора:

– Я памерла б, будзь на тое воля...
 За акном, там, гэта ці не дрэва смерці?
 – Хай Гасподзь ратуе і дае надзею!
 Там усё жывое...іней упрыгожыў голле

Крыху змяняе песімістычнае ўражанне і надзейная выснова верша: *Будзем, будзем, Божа, ў Бога верыць* (КК, с. 14).

Адным з самых дзейсных спосабаў стварэння мастацкага вобразу ў вершах Я. Чыквіна з’яўляецца метафарызацыя. Так, на аснове агульнай метафары пабудаваны верш «Насільшчык амфары»: жыццё, час уяўляецца як каштоўнае віно, якое абачліва нясуць у амфары:

¹³ А. Брадзіхіна, *Пошук ісціны, або “Сінестэзія пачуццяў і сімультанізм думкі”*, “Тэрмапілы” 2003, № 7, с. 145.

¹⁴ Я. Чыквін, *Крэйдавае кола*, Беласток 2002, с. 5. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца: КК і старонка.

Але ж ідзеш, нясеш і сябе трымаеш ў змане,
Што не паспее высахнуць яно ўсё і ўцячы,
Што будзе доўгае, яшчэ з віном, вяртанне (КК, с. 37).

У зборніку «Крэйдавае кола» заўважаецца выразная арыентаванасць аўтара на фарміраванне ідэі адухаўлення рэчаў, надання ім ролі лірычных герояў. Так, тут *прынытовыя адрозненні паміж з’явамі жывой і нежывой прыроды здымаюцца, а наяўнасць душы лічыцца ўсеагульнай уласцівасцю макра- і мікракосмасу*¹⁵. У рэчах, згодна з гэтай канцэпцыяй, прысутнічаюць розум, пачуцці, падуладнасць фізіялагічным працэсам. У вершы “Неспакметна выглянуўшы ў вечнасць...” смуткуе вопратка, кінутая паняй. Жывы, адухоўлены вобраз поля намаляваны ў аднайменным вершы “Поле”. Яно ўяўляецца аўтару *зялёнацелай амёбай, якая штогод прыходзіць пад хату / і просіць вады кварту / і мяккага ценю дрэваў* (КК, с. 33).

Аўтар дасягае эфекту ўзаемадзеяння асобы з нематэрыяльнымі субстанцыямі ў вершы “Прыдарожны бар”, дзе бяроза *няшчасніца, што валасы ірве на сабе ззялым рухам* (КК, с. 42), спазнаўшы недасканаласць боскага свету. Свет прадметаў і з’яў у вершах бела-стоцкага паэта надзелены душой, здольнасцю ўспрымаць сваё біялагічнае існаванне, арганічна ўліваецца ў каардынаты часу: *Там рэчы ўсе займелі прастату і шчырасць / І чысты час прымае ўрэшце форму кола* (КК, с. 42).

Жывёльна-растлінныя і рэчыўна-прадметныя вобразы ў мастацкай сістэме паэзіі Я. Чыквіна ўспрымаюцца як спроба стварэння ідэальнага свету ўзаемаадносін чалавека з прыродай, як мікрасвет у яго ідэальным выражэнні.

Сакрат Яновіч характарызаваў Яна Чыквіна, як *паэта пытанняў*. Вызначальным творам у гэтым плане з’яўляецца верш “Размова з сястрою”, у якім сінтэзуюцца ўсе найбольш заўважныя асаблівасці зборніка, акрэсліваецца яго ідэя: *Жыццё імкнецца ў форму кола...* (КК, с. 50). Вобраз кола праходзіць праз усю кнігу, акцэнтуючы ўвагу на ідэі бесперапыннасці жыцця і разам з тым – марнасці, безвыходнасці. Як жыццё і смерць, трагізм і жыццесцвярджалнасць, кола ў Я. Чыквіна таксама ўяўляецца як сінтэз цёмнага і светлага: белы колер “крэйдавага кола” ахоўвае чысціню, святло, усё станоўчае ад цёмных сіл.

¹⁵ А. Брадзіхіна, *Пошук ісціны, або “Сінестэзія пачуццяў і сімультанізм думкі”...*, с. 146.

Я. Чыквін у зборніку выявіў сябе як стваральнік неалагізмаў: асонцаўляецца трава, кругліцца сонца, не матуліцца, не татуліцца, замурашыць, завокнены пакой, абклученыя людзі, спадзейна, сонцазвон. З гэтых наватвораў бачна, што ў зборніку “Крэйдавае кола” аўтар працягвае сваю ранейшую “сонечную” сімваліку.

Імкненне спазнаць сябе і свет, высокая эмацыянальнасць, спалучэнне трагізму з надзеяй, імкненне адшукаць адказы на спрадвечныя пытанні – вызначальныя адметнасці зборніка “Крэйдавае кола”.

Найноўшая лірыка беластоцкага паэта шырока прадстаўлена ў зборніку “На беразе Дубіч Царкоўных” (2010), цудоўных нізках духоўных вершаў у “Літаратурнай Беларусі”, часопісе “Тэрмапілы”, у зборніку “Здарылася быць” (2015). Сцвярджаючы хрысціянскія каштоўнасці, творча выкарыстоўваючы біблейскія сюжэты і вобразы, паэт адмаўляецца ад іх гучнай дэкларацыі, напаўняючы мастацкую тканіну твора няўлоўнай боскай прысутнасцю, этыкай Божых паводзін. *Дзе скарб ваш, там будзе і сэрца ваша*, – узгадваюцца словы са Святога Пісання, калі ўслед за паэтам праз дзесяткі гадоў, пазначаных мудрасцю і пралікамі, вопытам і стратамі, вяртаешся ў незабыўны свет маленства. Матыў успамінаў вярэдліва прысутнічае ў вершы “Калі сонца сыходзіла з дахаў”, у якім аднаўляецца фрагмент вясковай ідыліі: сям’я ў вечаровай цішы слухае развагі бацькі пра сакральныя, неспасцігнутыя таямніцы вечнага:

“Ну што ж, – аднойчы сказаў, – і мы
Яшчэ раз зможам пайсці па вадзе.
Збудуем свой дом. І з вокан сваіх
Будзем на ўвесь гэты дзіўны свет глядзець”¹⁶.

Сціпанай журбой па былому напоўнены вершы “Жнівень – душны, балючы” з метафарызаваным пейзажным малюнкам, “Які быў ратунак-шчасце” з эмацыянальна-натуральным жаданнем дарослага чалавека *забыцца, што свет існуе ў свеце // І пра сябе нічога не ведаць* (ЗБ, с. 58). Успаміны прыводзяць лірычнага героя да драматычнага ўсведамлення ўласных і гістарычных варункаў: *А побач сцежка лёсу // Айчыны маёй без айчыны* (ЗБ, с. 33).

Моцнае ўражанне пакідае верш “Дарагія мае, бяспраўныя, засмучаныя”, прасякнуты гарачай любоўю да бліжняга, разуменнем чалавечай і Боскай вартасці кожнага. Часам паэт узвышаецца да кранальнай пяшчоты пачуццяў:

¹⁶ Ян Чыквін, *Здарылася быць*, Беласток 2015, с. 56. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца: ЗБ і старонка.

Людзі добрыя, пакрыўджаныя, знявераныя,
 Пастаўленыя ў сітуацыю без выбару,
 Змушаныя валачыць бяготнае існаванне,
 Хадзіць у цярновым вянку змагароў,
 Быць прыкладам евангельскай змірэнасці,
 Быць потам і соллю сваёй зямлі
 І заўсёды камусьці служыць падсцілкай (ЗБ, с. 48).

Жыццё лірычнага героя паэзіі Яна Чыквіна – шлях успрыняцця і ўвасаблення Божых заветаў, выяўленне унутраных рэфлексій, роздумаў аб трансцэндэнтным, вечным. Часам, з уласцівай яму іроніяй, паэт падкрэслівае ролю *няведамага сусветнага гакера*, які правакуе Боскія праграмы, *змушае летуценіць, жыць без толку // Ды слоў баяцца – тых, пасланых наўздагон нябёсам* (ЗБ, с. 57). Духоўная лірыка беластоцкага творцы – надзейны сродак ажыццявіць трывалую сувязь з нябёсамі.

Такім чынам, інтэлектуальна-філасофская лірыка Я. Чыквіна з’ява шматмерная, складаная, палемічная, якая мае неардынарную сферу існавання – беларуска-польскае памежжа, арганічна ўпісваецца ў рэчышча сучаснай беларускай літаратуры, а таксама ў агульнаеўрапейскі культуралагічны кантэкст. Вызначальнымі рысамі яе з’яўляюцца элегічны настрой, меланхалічная танальнасць, антынамічнасць светабачання, інтэлектуальны трагізм і катастрафізм. І ў той жа час паэзія Я. Чыквіна – шчымлівы покліч да святла, дасканаласці, гармоніі чалавечага свету, спадзяванне на вышэйшую справядлівасць і жыццёвую мудрасць чалавецтва.

ЛІТАРАТУРА

- Брадзіхіна А., *Пошук ісціны, або “Сінестэзія пачуццяў і сімультанізм думкі”*, “Тэрмапілы” 2003, № 7.
- Валкавыцкі Г., *Віры*, Беласток 1991.
- Гніламёдаў У., *Літаратурнае жыццё на Беластоцчыне: паэзія, проза, крытычныя рэфлексіі*, “Польмя” 1995, № 3.
- Зарэмба Л., *“Дзень і ноч – два крылы князя...”: Пра мастацкую сістэму “Светлага мігу”, [у:] Сляза пякучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, Беласток 2000.
- Калеснік У., *Два светы Яна Чыквіна, [у:] Сляза пякучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, Беласток 2000.

Конан У., *Быццё і час у лютэрку паэзіі: Нататкі пра творчасць Яна Чыквіна*, [у:] *Сляза п'якучая Айчыны: Творчы партрэт Яна Чыквіна*, Беласток 2000.

Чыквін Я., *Іду*, Беласток 1969.

Чыквін Я., *Кругавая чара*, Беласток 1992.

Чыквін Я., *Крэйдавае кола*, Беласток 2002.

Чыквін Я., *Неспакой*, Беласток 1977.

Чыквін Я., *Свет першы і апошні*, Беласток 1997.

Чыквін Я., *Святая студня*, Беласток 1970.

Яновіч С., *Неспакой творчасці*, [у:] Я. Чыквін, *Неспакой*, Беласток 1977, с. 2.

STRESZCZENIE

LIRYKA JANA CZYKWINA: DYSKURS ONTOLOGICZNY I ESTETYCZNY

W artykule omówiono warunki i czynniki tworzenia dyskursu ontologicznego i estetycznego w twórczości znanego białoruskiego poety w Polsce Jana Czykwina. Uzasadniono pytanie o status bohatera lirycznego jako reakcja polemiczna na niedoskonałości i agresję dyskursu oficjalnego. Zwrócono uwagę, że skala analizy wymaga włączenia tekstów innych przedstawicieli poezji filozoficznej, co zapewni szeroką refleksję nad zjawiskiem i wyjaśnienie specyfiki strategii estetycznej stosowanej przez autora pogranicza polsko-białoruskiego.

Słowa kluczowe: literatura na polsko-białoruskim pograniczu, poezja intelektualno-filozoficzna, styl, archetyp, refleksja, motywy egzystencjalne, wartości chrześcijańskie.

SUMMARY

JAN CZYKWIN LYRIC POETRY: ONTOLOGICAL AND AESTHETIC DISCOURSE

In the article conditions and factors of ontological and aesthetic discourse in the works of a well-known modern Belarusian poet in Poland Ian Czykwin are analyzed. The author validates the question concerning the status of the lyrical hero as a polemical answer to limitations and aggressiveness of an official discourse. She also emphasizes that a discursive broad-range analysis requires texts written by other representatives of philosophical poetry, which guarantees reflections on the phenomenon and explanations of the specific features of aesthetic strategies used by the author of the Polish-Belarusian border.

Key words: literature of the Polish-Belarusian border, intellectual-philosophical poetry, style, archetype, reflection, existential motifs, Christian values.